

Dynamický pohled na bezdětnost perspektivou kvalitativního longitudinálního výzkumu¹

Hana Hašková

Abstrakt

Perspektivou longitudinálního kvalitativního výzkumu článek přispívá k porozumění růstu bezdětnosti v ČR skrze zachycení zkušeností a identit bezdětných a osvětlení mechanismů, které vedou k dlouhodobému setrvávání v bezdětnosti či změnám reprodukčních identit a plánů. Výzkum vychází z analýzy zpravidla po 11–12 letech opakovaných problémově orientovaných rozhovorů s ženami a muži, kteří byli v 1. vlně rozhovorů bezdětní a buď preferovali trvalou bezdětnost, nebo byli ohledně rodičovství nerozhodnutí, nebo si rodičovství do budoucna přáli, ale zatím se cítili mladí, nebo rodičovství kvůli různým překážkám odkládali. V dlouhodobém horizontu se ukázaly jako stále zejména bezdětné identity těch, kteří preferovali celoživotní bezdětnost nebo zůstávali ohledně rodičovství nerozhodnutí. Životní trajektorie respondentů/-ek odkládajících rodičovství zahrnovaly častěji tranzice do rodičovství nebo jiných identit bezdětných, včetně bezdětnosti nedobrovolné či trvalé, nežádka v souvislosti s domino efektem událostí a vlivem propojených životů. Opakované rozhovory přinesly nové poznatky o vztazích mezi reprodukčními a partnerskými trajektoriami a osvětlily, jakými způsoby dochází v dobrovolně bezdětných párech k udržování souznění s volbou bezdětnosti. Výsledky naznačují, že by měla rodinná politika při plném respektu k volbám trvalé bezdětnosti usnadňovat i cesty k rodičovství ve vyšším reprodukčním věku.

Klíčová slova: *longitudinální kvalitativní výzkum, opakované rozhovory, bezdětnost, odkládání rodičovství, reprodukční plány, volba bezdětnosti*

Abstract

Taking the longitudinal qualitative research perspective, the article contributes to the understanding of the increase in childlessness in the Czech Republic by capturing the experiences and identities of childless persons and by expanding upon the mechanisms that lead to the long-term persistence of childlessness or changes in reproductive identities and plans. The research is based on the analysis of repeated problem-centered interviews (usually after 11–12 years) with women and men who were childless in the first wave of interviews and either preferred permanent childlessness, or were undecided about parenting, or wished to enter parenthood in the future, but still felt too young to start a family, or postponed childbearing due to various obstacles. Over the long term, the childless identities of those who preferred lifelong childlessness or who remained undecided about parenthood proved to be the most stable. The life trajectories of those who postponed parenthood and wished for it in the future more often included transitions to parenthood or other childless identities, including involuntary or permanent childlessness, which was often connected with the domino effect of events and the influence of linked lives. The repeated interviews provided new insight into the various relationships between reproductive and partner trajectories and served to shed light on how voluntarily childless couples maintain the consensus on the choice of a childfree life. The results suggest that family policy, while fully respecting the choice to lead a childfree life, should also facilitate pathways to parenthood at older reproductive ages.

Keywords: *longitudinal qualitative research, repeated interviews, childlessness, postponement of childbearing, reproductive plans, choice of a childfree life*

Trvalá bezdětnost bývala v generacích narozených na území dnešní ČR po 1. světové válce marginální. Od generací narozených na přelomu 60. a 70. let 20. století začíná v souvislosti se společenskými změnami narůstat. Ve srovnání s ostatními zeměmi Evropy je ale stále na nižší úrovni (Sobotka, 2017). Společně s tím, jak v ČR přibývá lidí, kteří zůstávají trvale bezdětní, začínají se objevovat ve větší míře i studie, které fenomén bezdětnosti v ČR analyzují.

Růst bezdětných ve vyspělých zemích od 2. poloviny 20. století byl spojován s hodnotovými proměnami reflektujícími změny na trzích práce, v sociálním zabezpečení, v dostupnosti antikoncepce apod. Souhrnně byly demografické jevy reflektující tyto změny nazvány 2. demografickým přechodem (van de Kaa, 1987). Jiní

se zaměřili na vysvětlení rozdílů v mírách plodnosti a trvale bezdětných pomocí ekonomizujících teorií podtrhujících vliv ztracených příležitostí a ne/přímých nákladů rodičovství (např. Joshi, 1990), teorií zdůrazňujících vliv institucionálních podmínek pro kombinování rodičovství s jinými sférami života (např. McDonald 2002; Hobson, Oláh, 2006) či teorií zvýrazňujících vliv nejistoty na ne/realizaci životních přechodů (např. Blossfeld et al., 2005). Jelikož je trvalá bezdětnost výsledkem procesů a faktorů ovlivňujících životy lidí dlouhodobě i v různých úsecích jejich životů, stále více se ve výzkumech bezdětnosti uplatňuje perspektiva životních drah (např. Keizer, Dykstra, Jansen, 2008). Ta se zaměřuje na dynamiku lidských životů, rozlišuje mezi dočasnou a trvalou bezdětností a zvýznamňuje přesouvání životních

přechodů do vyšších věkových kategorií. Tato perspektiva vedla v kvantitativním výzkumu bezdětnosti k významnému rozvoji poznání o vlivu partnerských drah na trvalou bezdětnost (pro shrnutí viz Klímová Chaloupková, Hašková, 2020). Dosud byla však jen minimálně věnována pozornost hloubkovému zkoumání stability a změn ve zkušenostech a identitách bezdětných (Maříková, 2019, 2020).

Na tuto výzkumnou mezeru se soustředí předložený článek prezentující výsledky longitudinálního kvalitativního výzkumu bezdětnosti mužů a žen a integrující je do poznatků z předchozích studií. Kvantitativní data odhalují rozsah, rychlost, načasování a distribuci růstu bezdětnosti v ČR napříč různými populačními segmenty v kontextu dalších fenoménů, jakými je odkládání rodičovství, reprodukční stárnutí

a nízká plodnost (např. Sobotka, 2017; Šťastná, Slabá, Kocourková, 2017; Hašková, Pospíšilová, 2000; Chaloupková Klímová, Hašková, 2020; Kocourková, Šťastná, 2021; Palonciová a kol., 2021).

Longitudinální kvalitativní výzkum přispívá naopak k porozumění růstu bezdětnosti skrze zachycení zkušeností a identit bezdětných, odhalení významů, které připisují bezdětnosti, rodičovství a reprodukčním drahám, a osvětlení mechanismů, které vedou k setrvávání v bezdětnosti či změněm v jejich reprodukčních identitách. Longitudinální kvalitativní výzkum je vhodný k pochopení změn i udržování stability v identitách bezdětných, jelikož zkoumat identity a ptát se na očekávání zpětně je problematické, ale zkoumat je a ptát se na ně ve dvou vzdálených biografických momentech je z hlediska zkoumání dynamiky životů přínosné.

Data a metody

Text vychází z analýzy opakovaných, problémově orientovaných rozhovorů (Witzel, 2000) s 28 muži a ženami, kteří byli při prvním rozhovoru bezdětní. První rozhovory byly vedeny nejčastěji v roce 2006, opakované v letech 2017–2018, zpravidla více než 10 let po sobě. Při prvním rozhovoru bylo dotazovaným nejčastěji 30–35 let, ale byli mezi nimi i čtyřicátníci. Při opakovaných rozhovorech byli nejčastěji ve věku 42–46 let, ale rozptyl byl od 39 do 55 let. Rodiči se stalo mezi rozhovory 8 dotazovaných. Všechny 12 mužů a 16 žen se identifikovalo jako heterosexuální, měli různé stupně vzdělání a žili v různě velkých obcích.

Na začátku prvních rozhovorů byli dotazovaní požádáni, aby vyprávěli o svém životě se zaměřením na téma bezdětnosti. Během rozhovoru pak byli pobízeni k rozvíjení vlastního pohledu a následně se jich výzkumník/-ice doptával/a na dosud nepokrytá témata dle připraveného scénáře. Stejný postup byl použit i při opakovaných rozhovorech, ale v nich se úvodní otázka zaměřila na to, jak se život dotazovaných odvíjel s ohledem na téma výzkumu od prvního rozhovoru dále.

Longitudinální kvalitativní výzkum je vhodným nástrojem pro hloubkové zkoumání dynamické povahy lidských životů (Neale, 2019). Je využíván k pochopení, jak lidé během života konstruují své životy, jak jim rozumějí a jak dávají smysl svým životům a světu, jehož jsou součástí. Je reflexivním procesem pokračujícího porozumění skrze nové či jinak se objevující témata, vhledy, významy a rozumění minulosti, současnosti i budoucnosti (ibid.). V tomto výzkumu se analýza soustředila na to, jakým způsobem bezdětní i ti, kteří se rodiči mezi rozhovory stali, rozumějí a dávají smysl svým reprodukčním drahám, bezdětnosti či rodičovství v kon-

textu dvou různých biografických pozic. Analýza probíhala v několika krocích. Ke každé dvojici rozhovorů (prvnímu a opakovanému) byly vytvořeny mapy vyprávění, které shrnovaly, jak dotazovaní vysvětlovali svoji reprodukční dráhu a plány do budoucna, a zachycovaly interpretační rozdíly mezi prvním a opakovaným rozhovorem. Z dvojic rozhovorů byla dále na časové ose zrekonstruována trajektorie důležitých životních událostí dotazovaných. Rozhovory byly kódovány s využitím konstruktivistického přístupu ke grounded theory (Charmaz, 2003). Kombinace těchto přístupů umožnila průřezové srovnávání mezi dotazovanými, srovnávání v odlišných momentech života dotazovaných, mezi obdobně starými bezdětnými v první a druhé vlně dotazování a sledování shod a odlišností v reprodukčních drahách a identitách v rámci analyticky extrahovaných skupin dotazovaných i mezi skupinami. Poslední komparace je základem pro strukturu prezentace výsledků v tomto článku.

Opakované rozhovory umožnily zkoumat, kdy, proč, jak a za pomoci jakých sociálních mechanismů lidé mění či nemění identity bezdětných a reprodukční plány. Umožnily identifikovat a porozumět různým způsobům prožívání, setrvávání a ukončování bezdětnosti skrze vyprávěnou zkušenost těch, kteří byli poprvé dotazováni jako bezdětní ve věku a při znalosti zdravotního stavu, které budoucí vývoj k rodičovství nevyklučovaly. Analýza se opírá o tři principy výzkumu životních drah. První upozorňuje, že předchozí zkušenosti formují následné jednání (Elder, 1998). Druhý podtrhuje vzájemnou provázanost různých domén životních drah, kdy např. partnerské trajektorie ovlivňují trajektorie reprodukční a naopak (Palonciová a kol., 2021). Třetí princip ukazuje na propojenost lidských životů (Elder, 1998), podle které jsou životní dráhy ovlivňovány životními drahami nejbližších, v případě reprodukce zejména partnerů/ek.

Výsledky

Přes zdůraznění prostupnosti hranic mezi jednotlivými typy bezdětných rozlišila analýza první vlny rozhovorů mimo jiné mezi těmi, kteří preferovali celoživotní bezdětnost, těmi, kteří byli ohledně rodičovství nerozhodnuti, a těmi, kteří rodičovství odkládali, protože se na něj cítili být mladí (spěli k němu) nebo ho odkládali z důvodu různých bariér (Hašková, 2009). Zde prezentovaná analýza se zahrnutím opakovaných rozhovorů na tuto typologii navazuje. Ukazuje, jak byla v těchto skupinách udržována stabilita bezdětných identit a jak v nich docházelo ke změně – a skrze jaké mechanismy. Přibližuje zkušenosti původně bezdětných lidí, kteří v době prvního rozhovoru průměrně věk

pro zahájení rodičovství zpravidla překračovali, ale i v daném období jejich života mohl být společenský tlak na reprodukci silný a mnozí z nich předpokládali, že se stanou v budoucnu rodiči. V textu použité citace jsou anonymizovány a opatřeny pseudonymem.

Rané volby bezdětnosti: jejich stabilita a změny

V ČR je podle výběrových šetření mezi mladými lidmi jen malý podíl těch, kteří rodičovství zcela odmítají (Hašková, Pospíšilová 2020; Palonciová a kol. 2021). I v našem souboru byli ti, kteří byli již v rané dospělosti rozhodnutí pro celoživotní bezdětnost, výjimkou. Vzájemně se lišili v tom, jaké zkušenosti podle nich vedly k jejich preferenci bezdětnosti. Zatímco někdo podtrhoval svou karierní orientaci, ideál intenzivního mateřství, který s ní nebyl slučitelný, a negativní zkušenosti kombinování práce a péče z okolí, jiní zdůrazňovali potřebu nezávislosti, negativní vztah k dětem a potřebu klidu či v případě jedné věřící také orientaci na péči o staré, kterou podle ní lidé s vlastními potomky opomíjí.

Statistická data bezdětnost spojují se singlovstvím, nestabilními partnerskými drahami nebo stálým partnerstvím až v pozdějším období života (Klímová Chaloupková, Hašková, 2020). Opakované rozhovory s těmi, kteří volili trvalou bezdětnost již v rané dospělosti, ukazují v daném ohledu minimálně dva nové poznatky. Jedním je, že nestabilní partnerské dráhy nemusejí být příčinou bezdětnosti, ale důsledkem preference bezdětnosti. V našem vzorku byla mezi raně volícími bezdětnost dlouhodobě bez partnera Jana. Krátkodobost jejich partnerství ale nebyla příčinou její bezdětnosti. Její partnerské vztahy se rozpadaly kvůli odlišným rodičovským plánům partnerů. Ve věku 40 let zmiňovala: „*Kvůli jednomu jsem šla i k psychologovi [...] proč to necítím. Potřebu mít dítě. Jeden mi řekl na rovinu [...] že to je tím [...] že jsem sobecká*“. V 52 letech komentovala, že se jí podařilo nalézt stálý vztah až po 45. roce života proto, že byl již její partner otcem, a další děti tak již nechtěl.

Druhým poznatkem je, že i pro artikulaci volby bezdětnosti bývá partnerství důležité, a může být i argumentem pro bezdětnost. Pro Alexandru, Marii a Petru bylo partnerské souznění s ohledem na bezdětnost důležitou součástí směřování k celoživotní bezdětnosti. Všechny definovaly své dlouhodobé vztahy jako výjimečné, uspokojivé, které by děti narušily. Tyto vztahy byly také prostředkem, který jim umožnil naplno artikulovat identitu dobrovolně bezdětných. Takto to reflektovala 30letá Alexandra: „*Teď s (jméno partnera) to bylo poprvé, co jsem to [...] nahlas řekla [...] Předtím to byly spíš moje pocity*

[...] mile mě překvapilo, že (jméno partnera) má úplně stejný pocit [...] Úplně ze mě spadla taková ta povinnost děti mít“. I ve 42 letech pak zdůrazňovala důležitost partnerství pro volbu bezdětnosti: „Hnedka na začátku vztahu jsme zjistili, že děti nechcem. A já si jenom pamatuju tu strašnou úlevu, že já děti mít nemusím [...] Jsme byli hodně pod palbou do těch 35 let: 'Budete toho litovat.' [...] Ale můj názor se nezměnil. Nechce se nám měnit náš život. Prostě se nám takhle žije hezky“.

I 32letá Marie reflektovala důležitost partnera pro utvrzení se ve volbě bezdětnosti: „V těch dvaceti něco jsem si začala říkat [...] jestli vůbec bych se chtěla pustit do rodičovství [...] posléze jsem dospěla k názoru, že děti nejsou nezbytnou součástí mého života [...] pak jsem potkala svého současného manžela, který má na věci stejný názor [...] mě do jistý míry ovlivnil tím způsobem, že mě v tom utvrdil“.

Naopak 32letá Petra neměla při prvním rozhovoru stálého partnera, což jí artikulaci volby bezdětnosti komplikovalo: „Čím dál tím víc se dostávám k té 'né' pozici [...] mám strach z toho rozhodnutí, že děti mít nebudu [...] teď se sebou vyjednávám, že je mít nebudu, abych se v tom cítila jistá“. Ve 43 letech se k důležitosti partnerství pro volbu bezdětnosti vrací, tentokrát však z pozice dobrovolně bezdětného manželství: „Že jsme na to rozhodnutí byli dva, je úplně jiná situace [...] Pak můžeš dělat to rozhodnutí s plným vědomím toho, že si za ním stojíš. Že opravdu říkáš ne. Protože jinak, kdybych byla furt sama, tak by to bylo furt takový hypotetický“.

Protože je volba bezdětnosti v rozporu se společenským očekáváním a lidé mohou své reprodukční plány měnit, vytvářejí si dobrovolně bezdětné páry mechanismy posilující souznění se společnou volbou bezdětnosti. Jedním z nich je vytvoření, rekapitulování a rozvíjení společného příběhu bezdětnosti páru. Jiným je opakované ujišťování o spokojenosti partnera s bezdětností, a to často v kontextech, které imperativ reprodukce připomínají a ve kterých je společný příběh bezdětnosti aktivován. Ve 43 letech popisuje tyto mechanismy Petra: „Jsme se vždycky ujišťovali, že se nám nemění preference. Jak byli někde roztomilý opičátka, tak: 'Nedělá to s tebou něco? Neměli bychom se o tom pobavit?' [...] Už si vyprávíme takový příběh toho našeho rozhodnutí, že se pak v něm utvrdíme, že máme spolu takovou bublinu a nikoho do ní nepouštíme. A součástí té bubliny je to, že jsme tam rádi bez dítěte [...] Část toho důvodu je náš vztah, který je výjimečný [...] Máme strach, že (dítě) by narušilo bilanci [...] bysme se hádali“.

Obdobně to reflektuje ve 42 letech i Alexandra: „Není to násilný, ale vždycky nějaký zážitek nebo někdo něco řekne a my

pak si sedneme a zrevidujeme to svoje rozhodnutí. A ujistíme se, že to tak oba cítíme“.

Marie se naopak mezi opakovanými rozhovory rozvedla. Pro ni pak paradoxně ukončení stabilního vztahu otevřelo i jiné reprodukční trajektorie než bezdětnost, kterou volila v dosavadních partnerstvích. Jednoho, ze kterého odešla i kvůli tomu, že partner děti chtěl, a druhého, ze kterého odešla, protože manžel směřoval k méně aktivnímu bezdětnému životu, než jaký chtěla a který jí měla umožnit i volba bezdětnosti. Po rozvodu měla jen krátkodobé vztahy. Do toho období situuje i změnu přístupu k životu, kterou spojuje s přehodnocením reprodukčních plánů. Zatímco manželství jí usnadnilo artikulovat volbu bezdětného života, nevázaní reprodukčních plánů na žádného z partnerů jí cestu k rodičovství otevřelo. Okolo 40. roku života několikrát podstoupila zmrazení vajíček, následně začala žít s rozvedeným mužem a ve 42 letech s ním založila rodinu, vzhledem k věku obou jednoduchou. Stejně jako u někdejší orientace na bezdětnost popisuje i obrat k rodičovství jako postupný vývoj či silení pocitu: „Já bych to opsala tím, že se teď víc orientuji na emoce než na rozum. Že člověk začne přikládat větší význam prožitkům a emocím [...] U mě se to projevilo i v práci [...] Ke svému týmu jsem začala přistupovat víc s péčí. Ten přístup se začal projevovat ve všech oblastech [...] Došla jsem k tomu postupným vývojem. Člověk něco slyší, dostane zpětnou vazbu“.

I když tedy není odmítání rodičovství v ČR časté, příběhy těch, kteří bezdětnost jako životní cestu volí, odhalují, že nejen pro rodičovské starty, ale i volbu bezdětného života jsou partnerství důležitá. Opakované rozhovory odkrývají také mechanismy, jakými je v čase posilována v dobrovolně bezdětných párech shoda na bezdětnosti.

Nerozhodnost a absence reprodukčních plánů: jak dlouho mohou trvat

Více než lidí rodičovství odmítajících je podle statistik ve věku nejvyšší reprodukce těch, kteří zůstávají ohledně rodičovství nerozhodnutí. A častěji zůstávají ohledně rodičovství nerozhodnutí muži než ženy (Hašková, 2009; Palonciová a kol. 2021). Opakované rozhovory ukazují, že nerozhodnost ohledně rodičovství nemusí souviset jen s životní fází mladé dospělosti, kdy se lidé zatím nechtějí vázat. V souladu s tím, že je rodičovství očekávanou součástí dospělé biografie, zachovávají identitu nerozhodnutých dlouhodobě někdy i ti, kteří si s rodičovstvím nespojují žádná pozitiva.

Muži, kteří vidí k věku vázané biologické limity reprodukce pouze u žen, zůstávají někdy nerozhodnutí ještě daleko za věkovým těžištěm plodnosti mužů, často

v souvislosti s dlouhou absencí stálého vztahu nebo orientací na jiné priority. Palonciová a kol. (2021) naznačily, že horizont rozhodnutí je vzdálenější také pro ty, pro které není prioritou biologické rodičovství, i když ti jsou spíše výjimkou. Nerozhodnutí se tak může nabývat podob od nepřemýšlení nad rodičovstvím (např. v souvislosti se singlovstvím) k promyšleným rozvahám nad pronatalistickými a antinatalistickými argumenty.

David rodičovství zcela neodmítal ani během prvního rozhovoru jako pozdní třicátník, ani při druhém rozhovoru jako pozdní čtyřicátník. V něm však reflektoval, že jeho nerozhodnost přispívá k rozpadům jeho vztahů, a tak i vzdalování se reprodukci, kterou však nepovažuje za prioritu: „Takže to střední stanovisko, které není ani proti ani pro [...] pro ni znamená 'né' ve svém důsledku, ale to není moje pozice [...] Mohu být prospěšnější společnosti než zakládat rodinu, proti čemuž nejsem, ale musel by pro to být specifický kontext a poměrně dost velká ochota tyto věci směřovat tak, aby to nebyla běžná výchova dětí [...] Pokud by ten druhý člověk z toho učinil tak velkou prioritu a chtěl tomu věnovat tak velké úsilí, a je to partner, kterého máme rádi [...] tak to může významně změnit i priority mého života [...] A potom můžu být otevřen nebo chtít začít realizovat adopci nebo dokonce plození vlastního potomka [...] Můžeme mít alternativní progresivní zelené vzorce [...] Jelikož to nikdy nebyla moje priorita a ani žádné z mých partnerek, spíš očekávaly, že to bude běžná reprodukce, tak to bylo málo, abych do toho šel [...] Nejsem antinatalista, ale [...] kolik nás planeta stačí uživit?“

I u ostatních z této skupiny byl patrný důraz na jiné životní priority. U některých byl posílován dlouhodobou absencí partnerství, a to zejména u mužů s nízkým socioekonomickým statutem, kteří nad rodičovstvím nepřemýšleli nejen v souvislosti s dlouhodobým singlovstvím, ale následně i očekáváním singlovství do budoucna. V souladu s tím již předchozí studie zachytily snížená očekávání rodinného i partnerského života mezi single muži s nízkým socioekonomickým postavením. Maříková (2019) upozorňuje, že k tomu může přispívat i genderově konzervativní nastavení rodinné politiky, připisující mužům roli hlavního živitele rodiny.

S partnerem/-kou žili nerozhodnutí lidé ve sledovaném období nežádoucí odděleně. Ačkoliv důvody byly různé, zřetelný zde byl důraz na nezávazlost, zvyk samostatného bydlení a s rostoucím věkem v případě mužů někdy i to, že nové partnerky již žily s dětmi z předchozích vztahů. Opakované rozhovory takto dokreslují statistiky Palonciové a kol. (2021) ukazující vyšší míru nerozhodnutých napříč věkovými skupinami právě mezi singles i lidmi žijícími s partnerem odděleně.

Stejně jako ve skupině již v raném věku volících trvalou bezdětnost, i ve skupině nerozhodnutých došlo mezi uskutečněním výzkumných rozhovorů k rodičovství pouze jednou, a to náhodným otěhotněním. Ještě jedna žena v této skupině ale změnila své rodičovské plány. Jarmila dává do souvislosti své pozdní rozhodnutí se pro mateřství s bodem obratu na poli své profesní dráhy, která je jednou z jejích priorit. Ve 39 letech nebyla ohledně rodičovství rozhodnuta: „*To je právě jeden z těch problémů, jestli je mít nebo ne. Protože na to nenacházíme odpověď [...] chci děti proto [...] abych uspokojila nátlak společnosti, nebo proto, že je to něco, co chci?*“ O 12 let později zahrnuje její vyprávění již směřování k rodičovství, které zpětně situuje do období po 40. narozeninách: „*Jsem došla na černé dno ve svém profesním životě [...] A jedno z řešení, vydobýt si něco, co je mé, co mi nikdo nepřikazuje, bylo pořádit si dítě.*“ K porodu ale nedošlo nejen v souvislosti se zdravotními důvody, ale i zkušeností péče: „*My jsme si pořídili štěně. A velice brzy bylo jasné, že dítě už ne [...] Nepalo, frůkalo, já jsem se probouzela vyčerpaná [...] Tak jsme to nechali, že u štěněte zůstaneme. To by zničilo manželství. Spíš jsme to nechávali 'jestli...', ale pak už taky bylo pozdě biologicky.*“

Opakované rozhovory tedy ukázaly, jak je ve statistikách zachycená skupina nerozhodnutých diverzifikovaná. Patří do ní jednak ti, kteří z důvodu dlouhodobého singlovství a případně i očekávání absence partnera/-ky do budoucna o rodičovství neuvažují, i když jej nevyklučují. Do té skupiny ale náleží i ti, kteří zůstávají ohledně rodičovství nerozhodnuti nikoliv proto, že o rodičovství nepřemýšlí, ale naopak vyvažují jeho pozitivita s negativy a nemohou se rozhodnout nebo spojují představu vlastního rodičovství spíše jen s negativy, ale volbu trvalé bezdětnosti nečiní a případně rodičovství do budoucna zcela nevyklučují. Opakované rozhovory dále ukázaly, že v nerozhodnosti ohledně rodičovství mohou zejména muži setrvat dlouhodobě, pokud nedojde na poli jejich či partnerčiných trajektorií (např. profesních, partnerských) k důležitým událostem či bodům obratu, které mohou ovlivnit i jejich rodičovské plány.

Vzhledem k tomu, že s věkem klesá schopnost zplodit dítě a dlouhodobá absence partnera/-ky může vést k singlovskému habitu, který dále snižuje šance na společné soužití, naznačují opakované rozhovory také to, že jak lidé bezdětnost raně preferují, tak i ti nerozhodnuti zůstávají nezářivka bezdětní (viz Tomášek, 2006).

Odkládání rodičovství: mladá dospělost, bariéry, domino efekt událostí a pozdější rodičovství

Podle statistických dat výběrových šetření mladí lidé s rodičovstvím do budoucna

na zpravidla počítají (Palonciová a kol., 2021). Zároveň se však stalo očekávanou součástí života i období mladé dospělosti, ve kterém se rodičovství ještě nepředpokládá. S tím se posunul i věk prvoroďiček a zvýšil se očekávaný věk zahájení mateřství a otcovství (ibid.).

V období *mladé dospělosti* mají mladí již velkou míru autonomie, ale ještě se od nich neočekávají dlouhodobé závazky jako rodičovství. Z hlediska statistických dat může vypadat tato fáze jednotně (např. růst podílu mladých, kteří žijí bez partnera a bez dětí u rodičů), její prožívání se však může lišit, a to i v závislosti na společenském postavení. Někteří ji nahlízejí prizmatem svobody a otevřených možností, jiní prizmatem nejistot (Bynner, 2005).

Rozhovory s třicátníky, kteří rodičovství v době rozhovoru odkládali, i když si ho do budoucna přáli, ukazují, že i mezi nimi lze vydělit odlišné skupiny. Někteří cítili, že na rodičovství mají ještě čas a jeho odkládání neviděli jako problém. Odpovídali profilu mladých dospělých, který není věkově pevně vymezen a může se v souvislosti se sociální lokací rozpínat i daleko nad typické věkové rozmezí plodnosti, a to zejména mezi muži. Jiní měli k odkládání více pragmatické důvody a po překonání překážek chtěli k rodičovství směřovat. Jednalo se o pořízení lepšího bydlení, přechod z brigád do stálého zaměstnání, zlepšení finanční situace apod.

Zatímco se v prvních dvou skupinách dotazovaných nestal rodičem mezi rozhovory téměř nikdo, mezi odkládajícími jich byla téměř polovina. A většina mezi těmi, kteří byli již na rodičovství připraveni a směřovali k překonání bariér na poli bydlení, studia či zaměstnání.

Radka je představitelkou těch, kteří měli v době prvního rozhovoru stálého partnera i jasnou představu o tom, kdy se chtějí rodiči stát. Ve 31 letech mateřství jako justiční čekatelka odkládala do doby, kdy bude jmenována soudkyní. Rozhovor po 12 letech ukázal, že k oběma plánovaným událostem do tří let došlo: „*Udělal jsem justiční zkoušky [...] Byla jsem jmenovaná soudcem. Po roce jsem se rozhodla, že by bylo dobrý už mít ty děti. To se taky povedlo okamžitě. To mi bylo 34.*“

Nejčastěji uváděnou překážkou rodičovství byl ale v souladu s odbornou literaturou partnerský vztah (Kyzlinková, Šťastná, 2018; Hašková, Pospíšilová, 2020). Palonciová a kol. (2021) uvádí, že je pro většinu bezdětných singles primární bariérou rodičovství absence partnera/-ky a teprve pokud ho/ji mají, posouvá se těžiště důvodů bezdětnosti k jiným faktorům. Opakované rozhovory ale ukázaly, že nejde jen o absenci partnerství, ale i jiné k partnerství se vážící dlouhodobé okolnosti, jako je nejistota partnerského vztahu; partner, který není rodičovství nakloněn; mladá, ještě studující partnerka apod.

Vzhledem k tomu, že se o zahájení rodičovství lidé rozhodují zpravidla s partnerem, vstupují do rozhodování nejen jejich v čase se měnící zkušenosti a životní trajektorie (pracovní, zdravotní, partnerské, bydlení apod.), ale i jejich partnerů/-ek. Při reflexi odkládání rodičovství u těch, kteří by si již rodičovství přáli, ale přesto jej ve stálém partnerství odkládali, se ukázala důležitost odlišného časování jeho a jejich pracovních a dalších trajektorií a životních orientací.

Matějův příběh je příběhem nesouladu v časování jeho a partnerčiných životních trajektorií. Trvalý partnerský vztah měl od třicátin, do té doby se cítil příliš mladý a v souvislosti s absencí vztahu rodičovství netematizoval, i když ho do budoucna předpokládal. Později, ve 32 letech ve stálém vztahu již děti chtěl, ale protože byla jeho partnerka mladší, děti odkládali: „*Už o tom přemýšlím jinak než v pětadvaceti. Člověk po tý dvacítce si chce užít [...] Já samozřejmě bych děti chtěl, ale přítelkyně je mladší. Je jí dvacet šest. A zatím nechce. V dnešní době se dává do těch třicetilet přednost pracovní kariéře. Takže ona si nejdřív chce vybudovat nějakou pozici, a potom teprve mít děti.*“ Po 12 letech ale vypráví, že když pak již i ona dítě chtěla, on ho již nechtěl, jelikož se na něj cítil ve více než desetiletém, citově vyhasinajícím vztahu starý. Vztah skončil, když otěhotněla s jiným. I Matěj se však ve 44 letech rodičem stal, ale s novou partnerkou: „*Já jsem pak už nechtěl s tou první ženou dítě, protože když si přičtu dvacet let k svému věku, tak dítěti bude dvacet a mně bude šedesát čtyři [...] Ale jsem rád, že i v tomhle vyšším věku se nám to povedlo, i když dlouhou dobu jsem děti už nechtěl.*“

Opakované rozhovory s respondenty/kami odkládajícími rodičovství odkryly ještě jeden důležitý aspekt současných reprodukčních trajektorií. Jedná se o roli zdravotních komplikací vedoucích k neplánovaným odkladům rodičovství, na kterou upozornily již Šťastná, Slabá a Kocourková (2017), dále pak Slabá, Kocourková a Šťastná (2021). Mužská bezdětná populace zdravotní komplikace v reprodukčních trajektoriích příliš netematizuje, a když, pak zejména s odkazy na zdraví partnerky (Maříková, 2020). Opakované rozhovory s bezdětnými ženami ale dokumentují, že zdravotní problémy na cestě k rodičovství nejsou marginálním jevem, mohou být součástí odkládání rodičovství i důsledkem domino efektu událostí, kdy odkládání rodičovství z určitého důvodu vede nakonec k odložení rodičovství z důvodů jiných.

Řada těch, kteří během první vlny rozhovorů jakožto mladí třicátníci nepocítovali ještě velký tlak na to, aby se stali rodiči, i když se jednou rodiči stát chtěli, rekonstruuje v druhé vlně rozhovorů domino

efekt událostí a stavů, který vedl k tomu, že o více než deset let později ještě rodiči nebyli. Důležitou roli v něm hrál zpravidla rozchod partnerů a následně žádné či krátkodobé vztahy a někdy, jak odhalily zejména rozhovory se ženami, také zdravotní komplikace v době, kdy se o rodičovství již snažily.

Olga, nejdříve 32letá a následně 42letá, popisuje *domino efekt* událostí vedoucích od odkládání rodičovství v souvislosti s obdobím mladé dospělosti až po trvajícím bezdětnost. V 32 letech k rodičovství s partnerem teprve šli, ale do budoucna o něm nepochybovala: „*My neodkládáme rodičovství, my k němu spějeme [...] ty hovory, který jsou o tomhle tématu [...] význam, který pro mě mají, je v tom, že vím, že oba dva spolu chceme mít děti*“. Po rozchodu s tímto partnerem měla pouze krátkodobé vztahy, o mateřství přemýšlela, ale nechtěla ho „za každou cenu“ – ne jako sólo matka. Se zvyšujícím se věkem potkávala již spíše muže s dětmi. Navázání dlouhodobého vztahu s takovým mužem, který by měl vést k rodičovství, však podle ní vyžaduje – vzhledem k mužovým jiným, dlouhotrvajícím závazkům – delší dobu. Když se pak s jedním takovým mužem pokouší otěhotnět, vzhledem k jejich věku se to nedaří a dlouho očekávané těhotenství končí v jejich 42 letech potratem, který vnímá i s ohledem na mužův věk jako významný bod obratu své reprodukční trajektorie a plánu: „*Už se to jeví tak, že nemáme dobrý biologický materiál na reprodukci. Tím posledním zážitkem, kdy jsem byla chvilku těhotná a nevyšlo to, tak jsem si uvědomila, že do toho nemůžu jít [...] Nepřipadá mi to dobrý, nějak znásilňovat přírodu*“.

Zuzana, podobně jako Olga, si sebe do budoucna jako matku také představovala. Na rozdíl od Olgy s pestrými partnerskou trajektorií žila ale převážně sama. To jí jako čerstvé třicátníci při prvním rozhovoru nevadilo: „*Myslím, že jsem šťastná v tom singlovství [...] Ale do budoucnosti se rozhodně vidím jako matka a manželka*“. Druhý rozhovor zastihl Zuzanu jako pozdní třicátníci s 31letým partnerem. Tušila, že on si chce ještě užívat nově nabytou nezávislost v podobě vybudování svého prvního bytu, nikoliv přijímat dlouhodobé závazky v podobě rodičovství. S vědomím nesouladu mezi jeho a její fází života se snažila najít jejich průnik, aby nepřišla ani o partnera, ani mateřství: „*Máme každý svůj byt [...] Byla bych ráda, kdybychom to posunuli, ale nechci ho vyděsit [...] Byla bych určitě ráda, kdybych měla svoje dítě [...] Já v 31 letech bych byla takhle taky šťastná, ale nechci děti nemít [...] Mám strach, abych o partnera nepřišla, ale pokud bych měla pocit, že se to nikam neposouvá, dejme tomu za půl roku, tak si neumím představit, že bych v tom chtěla setrvat*“.

Opakované rozhovory s Liborem, ve věku 40 let a o dvanáct let později, ukázaly, jak může vést odkládání rodičovství spojené s prodlužujícím se obdobím mladé dospělosti k domino efektu dalších událostí a stavů, které implikují další odložení rodičovství a následně nedobrovolnou bezdětnost a aktivní překonávání zdravotních bariér rodičovství. V jeho vyprávění je důležité sledovat linii biografického, historického (kalendářního) i sociálního času. Biografický čas odkazuje k věku Libora. Historický čas měříme v letopočtech, přičemž některým (např. 1989) přikládají lidé ve svých biografiích důležitý význam. A sociální čas odkazuje k věkovým normám (např. v kolika letech se očekává, že se stane žena/muž matkou/otcem). V době prvního rozhovoru nepočítal čtyřicetiletý Libor tlak na to, aby se stal v blízké době rodičem, a o tom, že se jednou otcem stane, nepochyboval. Z hlediska biologického věku sice již ke třicátníkům nepatřil, vysvětlil však, proč se cítil být spíše v souladu s životními drahami o dekádu mladších lidí ve věku jeho partnerky. To dával do souvislosti s pobytem v zahraničí v době, kdy jeho vrstevníci zakládali rodiny, a následně mladšími partnerkami po návratu do ČR, kdy došlo i k významnému zvýšení (očekávaného) věku prvorodiček: „*Přišla revoluce [...] chtěl jsem si vyzkoušet život v zahraničí [...] odložil jsem osobní život s tím, že jsem se věnoval studiu, práci [...] vrátil jsem se [...] a ono to nějakou dobu trvá, než si najdete vztah, ve kterém [...] budete mít děti výhledově [...] se změnilo uvažování i žen u nás [...] že to není tak, že žena kolem čtyřadvaceti, pětadvaceti spěchá na to, aby měla děti [...] Okruh mých partnerek, se kterými jsem žil od té doby, většinou byly tak o 10, 12 let mladší než já. Protože moje generace už je někde jinde [...] Už mají děti [...] Že děti jsou součástí života a tak, je určitě představa, kterou mám [...] Ale [...] necítím nějaký extra velký tlak na to, aby to muselo být dneska nebo zítra*“. Po 12 letech byl již Libor se stejnou partnerkou biologickým rodičem, ale vzhledem k tomu, že byla nakonec jejich cesta k rodičovství ze zdravotních důvodů složitá a dlouhá, nehovoří již o dětech, ale počítají s rodinou jednodětnou. Svůj věk zpětně zvýznamňuje, čímž se vymyká dominantním narativům mužů, kde není jejich věk z hlediska plazení dětí (na rozdíl od socio-ekonomické pozice) zpravidla tematizován (Maříková 2019, 2020): „*Máme dítě, které jsme chtěli a o které jsme usilovali dlouho. Byla to hodně trnitá cesta [...] nedělám si iluze, že muž může mít dítě kdykoliv*“.

Diskuse a závěr

Opakované rozhovory s původně bezdětnými muži a ženami v reprodukčním

věku nám umožnily prozkoumat, za jakých okolností, jakým způsobem a za pomoci jakých sociálních mechanismů lidé v dlouhodobém horizontu mění nebo nemění své původně komunikované identity bezdětných a rodičovské plány. Konkrétně byly zkoumány zkušenosti těch, kteří v první vlně rozhovorů rodičovství do budoucna předpokládali, ale zatím se na něj cítili být mladí, rodičovství odkládali z důvodu nejrůznějších překážek nebo zůstávali ohledně rodičovství nerozhodnutí. Zjišťovány byly i zkušenosti a postoje těch, kteří preferovali celoživotní bezdětnost.

V dlouhodobém horizontu se ukázaly být stále zejména bezdětné identity těch, kteří preferovali celoživotní bezdětnost nebo zůstávali ohledně rodičovství nerozhodnutí. Naopak životní trajektorie těch, kteří rodičovství odkládali, zahrnovaly v dlouhodobém horizontu častěji tranzice do rodičovství, případně do jiných bezdětných identit.

Ve světle statistických dat je bezdětnost spojována zejména se singlovstvím a případně s nestabilními partnerskými drahami nebo stálým partnerstvím existujícím až později v reprodukčním období života (Klímová Chaloupková, Hašková, 2020). Opakované rozhovory osvětlily několik dalších poznatků o vztazích mezi reprodukčními a partnerskými trajektoriemi. Ukázaly, že nestabilní partnerské dráhy nemusejí být příčinou bezdětnosti, ale naopak důsledkem její preference. Dále rozhovory odhalily, že partnerství je důležité nejen pro plánování rodičovství, ale protože je volba bezdětného života v rozporu s očekávaným průběhem dospělosti, tak je partnerství důležité i pro artikulaci volby bezdětnosti. A může být i jedním z argumentů pro trvalou bezdětnost. V posledních řadě opakované rozhovory osvětlily, jakými způsoby dochází v dobrovolně bezdětných párech k udržování vzájemného souznění se společnou cestou bezdětnosti. Jedním z těchto mechanismů je rekapitulování a rozvíjení společného příběhu bezdětnosti nebo ujišťování se o spokojenosti partnera/-ky s volbou bezdětnosti v kontextech, které imperativ reprodukce připomínají a ve kterých je příběh společné bezdětnosti opakovaně aktivován.

Opakované rozhovory také upřesnily, že je ve statistických datech zachycená skupina lidí ohledně rodičovství nerozhodnutých ve skutečnosti diverzifikovaná. Zahrnuje například ty, kteří z důvodu dlouhodobého singlovství a případně i očekávání absence partnera/-ky do budoucna (které má v populaci mužů v ČR souvislost s jejich socioekonomickým statutem) o rodičovství neuvažují, i když jej nevyklučují. Do dané skupiny ale patří i ti, kteří zůstávají ohledně rodičovství nerozhodnutí nikoliv proto, že o rodičovství nepřemýšlí, ale naopak vyvažují

jeho pozitivita s negativy a nemohou se ohledně rodičovství rozhodnout, případně spojují představu vlastního rodičovství spíše jen s negativy, avšak vzhledem ke společenskému tlaku volbu trvalé bezdětnosti nečiní a rodičovství do budoucna nevyklučují.

Analýza opakovaných rozhovorů zároveň přiblížila, proč zůstávají zpravidla trvale bezdětní nejen ti, kteří již ve fázi mladé dospělosti preferují trvalou bezdětnost, ale i ti, kteří zůstávají ohledně rodičovství nerozhodnutí. Vzhledem k očekávání rodičovství v rámci dospělé biografie může totiž nerozhodnost trvat zejména mezi muži, kteří spojují biologické limity reprodukce pouze s věkem žen, dlouhodobě, a to až už v souvislosti se singlovstvím nebo orientací na jiné priority, pokud nedojde na poli jejich trajektorií či trajektorií partnera/-ky k důležitým událostem či bodům obratu, které by jejich priority změnilo.

Podle statistických dat ale většina mladých mužů a žen rodičovství do budoucna plánuje (Palonciová a kol., 2021). Rodičovství zůstává očekávanou součástí dospělého života, zároveň se však i v naší společnosti stalo očekávanou součástí životních drah i období mladé dospělosti, ve kterém se rodičovství ještě neočekává. Největší šance rodičovství realizovat pak mají právě ti, kteří zahájení rodičovství již v krátkodobém horizontu plánují a jeho odkládání tak již není spojeno s obdobím mladé dospělosti ani absencí partnera/-ky.

Vzhledem k tomu, že se o zahájení rodičovství lidé rozhodují zpravidla v partnerství, vstupují do tohoto rozhodování nejen v čase se měnící životní trajektorie a zkušenosti jednotlivců, ale i trajektorie a zkušenosti jejich partnerů/-ek. Ty nemusejí být s ohledem na plánování rodičovství vzájemně v souladu a mohou vést k dalšímu odkládání rodičovství a domino efektu událostí a stavů, který implikuje další odložení rodičovství a může vést k identitním změnám bezdětných, a to i směrem k bezdětnosti dobrovolné či trvalé.

Ačkoliv bezdětní muži téma klesající plodnosti u mužů v souvislosti s vyššími věkovými kategoriemi tematizují zřídka (Maříková 2019, 2020), opakované rozhovory s bezdětnými ženami téma zdravotních komplikací na cestě k rodičovství (s odkazy k věku obou partnerů) zachycují, a to nezřídka v souvislosti s výše zmíněným domino efektem událostí a stavů v rámci spojených životních drah.

Při plném respektu k volbám trvalé bezdětnosti by se tak rodinná politika měla zaměřit i na možnosti řešení a předcházení komplikací na cestě k rodičovství ve vyšším reprodukčním věku, kam se reprodukce v souladu s mezinárodními trendy posouvá (Kocourková, Šťastná, 2021), jestliže má pomáhat nejen v oblasti péče, ale i reprodukce těm, kteří o rodičovství usilují.

1 Článek vznikl s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu č. 17-04465S „Bezdětnost a jednodětné rodiny: příspěvek k vysvětlení nízké plodnosti v České republice“ a s institucionální podporou RVO: 68378025.

Literatura

- Blossfeld, H. P., Klijzing, J., Mills, M., Kurz, K. (2005) *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London: Routledge.
- Bynner, J. (2005) „Rethinking the Youth Phase of the Life-course: The Case for Emerging Adulthood?“ *Journal of Youth Studies* 8 (4): 367–384.
- Charmaz, K. (2003). „Qualitative Interviewing and Grounded Theory Analysis.“ Pp. 311–328 in J. A. Holstein, J. F. Gubrium (eds.) *Inside Interviewing*. London: Sage.
- Elder, G. H. (1998) „The life course as developmental theory.“ *Child development* 69 (1): 1–12.
- Hašková, H. (2009) *Fenomén bezdětnosti*. Praha: SLON.
- Hašková, H., Pospíšilová, K. (2020) „Kdo plánuje jedináčka a kdo chce zůstat bezdětný?? Faktory ovlivňující nízké reprodukční plány mužů a žen.“ *Sociologický časopis* 56 (2), 131–164.
- Hobson, B., Oláh, L. (2006) „Birthstrikes? Agency and Capabilities in the Reconciliation of Employment and Family.“ *Marriage and Family Review* 39 (3–4): 197–227.
- Joshi, H. (1990) „The Cash Opportunity Cost of Child bearing: An approach to estimation using british data.“ *Population Studies* 1: 41–60.
- Keizer, R., Dykstra, P. A., Jansen, M. D. (2008) „Pathways into childlessness: evidence of gendered life course dynamics.“ *Journal of Biosocial Science* 40 (6): 863–878.
- Kaa, D. J. van de (1987) „Europe’s Second Demographic Transition.“ *Population Bulletin* 42 (1): 1–59.
- Klímová Chaloupková, J., Hašková, H. (2020) „The diversity of pathways to childlessness in the Czech Republic: The union histories of childless men and women.“ *Advances in Life Course Research* 46: 100363.
- Kocourková, J., Šťastná, A. (2021) „The realization of fertility intentions in the context of childbearing postponement: Comparison of transitional and

post-transitional populations.“ *Journal of Biosocial Science* 53 (1): 82–97.

- Kyzlinková, R., Šťastná, A. (2018) „Fatherhood in a Changing Society: Shifts in Male Fertility Patterns.“ *Sociological Research Online* 23 (2): 328–353.
- McDonald, P. (2000) „Gender equity, social institutions and the future of fertility.“ *Journal of the Australian Population Association* 17 (1): 1–16.
- Maříková, H. (2019) „Důvody, motivy a okolnosti bezdětnosti mužů.“ *Fórum rodinné politiky* 2019 (5): 10–15.
- Maříková, H. (2020) „Bezdětnost mužů z perspektivy hegemonické masculinity.“ *Gender a výzkum* 21 (1): 130–153.
- Neale, B. (2019) *What is qualitative longitudinal research?* Bloomsbury Academic.
- Palonciová, J., Hašková, H., Höhne, S., Kuchařová, V., Žáčková, L., Lukić, A. (2021) *Bezdětní a postoje k rodičovství*. Praha: VÚPSV, v.v.i.
- Sobotka, T. (2017) „Childlessness in Europe: Reconstructing Long-Term Trends Among Women Born in 1900–1972.“ Pp. 17–53 in M. Kreyenfeld, D. Konietzka (eds.). *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*. Cham: Springer.
- Slabá, J., Kocourková, J., Šťastná, A. (2021). Neplánovaný odklad mateřství do vyššího věku v životní dráze českých žen. *Sociológia* 53 (1): 49–70.
- Šťastná, A., Slabá, J., Kocourková J. (2017) „Plánování, načasování a důvody odkladu narození prvního dítěte v české republice.“ *Demografie* 59: 207–223.
- Tomášek, M. (2006) „K genderovým zdrojům individualizačního habituu.“ *Gender a výzkum* 7 (1): 11–14.
- Witzel, A. (2000) „The problem-centered interview.“ *Forum: Qualitative Social Research* 1 (1): Art. 22.

PhDr. Hana Hašková, Ph.D.
(hana.haskova@soc.cas.cz) je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu Akademie věd ČR (Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences), Jilská 1, 110 00 Praha 1, Česká republika. Zaměřuje se na sociologický výzkum životních drah, rodin, partnerství, reprodukce a vztahů mezi politikami, diskurzů a praxí péče.

Odborný měsíčník Asociace poskytovatelů sociálních služeb ČR SOCIÁLNÍ SLUŽBY www.socialnisluzby.eu

Z obsahu prosincového čísla

- Aktuality APSS ČR 5
- Institut vzdělávání APSS ČR: Nabídka otevřených kurzů 6
- Mediace: Mediace konfliktních situací v prostředí sociálních služeb 10
- Statistika: Místní a finanční dostupnost sociálních služeb 13
- Kraje: „Poslední tři roky pracujeme na nových koncepcích a tvorbě nových kapacit,“ říká radní pro oblast sociální politiky a zdravotnictví Milena Johnová 14
- Výzkum: Jak je vnímána důležitost různých aspektů kvality služeb sociální péče? 17
- Kraje: „Covid-19 ukázal, že jsou sociální služby naprosto nepostradatelné,“ říká radní Jihomoravského kraje pro oblast sociálních věcí Jana Leitnerová 23
- Sociální služby: Postojová obdarování v sociálních službách 26
- Právní poradna: Jsou poskytovatelé sociálních služeb povinnými subjekty dle informačního zákona? 33
- Veřejný ochránce práv: Problematika poskytování pobytových sociálních služeb daleko od původního bydliště klienta 36